

КИЇВСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ШПИТАЛЬ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Територія і будівельні роботи

Війни початку ХІХ ст. з Францією і Туреччиною (1805, 1806 – 1814 рр.) показали, що в екстремальних умовах Київський військовий шпиталь, який, згідно зі „Штатом про медичне управління” від 5 серпня 1805 р., мав приймати 600 осіб, не міг допомогти всім пораненим і хворим військовикам, що прибували з фронтів.

Попри те, що в 1805 – 1806 рр. збудовано новий корпус на 150 осіб, а міський магістрат допомагав коштами й виділяв для потреб шпиталю приватні помешкання, ситуація істотно не поліпшувалась. Тому 20 грудня 1809 р. за розпорядженням імператора Олександра І було асигновано кошти на будівництво в шпиталі десяти дерев'яних флігелів на кам'яних підмурках. Але відповідальний за будівництво київський окружний командир, інженер генерал-майор І. Глухов і комендант Печерської фортеці О. Массе, який опікувався шпиталем за дорученням військового відомства, 21 березня 1810 р. рапортували в інженерну експедицію державної військової колегії, а та, в свою чергу, військовому міністрові М. Барклаю-де-Толлі, про те, що охочих підписати контракти на постачання будівельних матеріалів не виявилось, хоч їх запрошу-

вано тричі (17, 24 і 28 лютого)¹. Якщо ж буде дозволено взяти кошти з державної скарбниці, зазначалося далі в рапорті, то доправити дерево Дніпром до Києва можна не раніше травня, а сушити його, склавши стосами, доведеться ціле літо.

Отож будівництво десяти флігелів могло розпочатися лише в 1811 р. На зведення їх уряд асигнував 130 тис. 468 крб. Та оскільки при шпиталі конче треба було збудувати басейн для водозабору, а навколо території викопати рів і насипати вал замість струхлявілого паркану, то виникла необхідність у додаткових витратах².

Комендант генерал-майор О. Массе, якому військове відомство доручило обрати зручне місце для гофшпилю й скласти план та кошторис, запропонував будувати нові шпитальні приміщення поза містом, на річці Либеді. Щоправда, для цього потрібно було 300 тис. крб. Така сума видалась столичному начальству непомірно великою, і військовий міністр доручив інженер-генералові Князеву уточнити плани, надіслані з Києва. Ставилася сувора вимога, щоб шпитальні будівлі, задовольняючи лише безпосередні потреби, не були занадто просторими, що могло б призвести до обтяження державної скарбниці.

Перероблені плани було знову надіслано до столиці. Звідти надійшло розпорядження залишити шпиталь на давньому місці на додачу до ка-

Продовжуємо публікацію низки статей з історії Київського військового шпиталю. Див.: ВІА. – 2000. – Ч. 1; 2001. – Ч. 1, 2.

зенної будівлі, розрахованої на розміщення 150 хворих. Тепер лікарняні флігелі зі службами й будинками для медичних чиновників мали обійтися скарбниці в 174 тис. 636 крб. Але і в цих планах військовий міністр знайшов певні надмірності й висловив думку, що потрібно розробити для шпиталів єдиний план залежно від їхнього класу³. На підтримку цієї думки генерал-майор Опперман дав поради, як зменшити вартість будівель: цоколь під флігелями робити заввишки не півтора аршина, а один; колоди для стін брати завтовшки не 7 – 8, а 6 вершків; у трьох великих флігелях замість простінків поставити стовпи тощо⁴.

Настав 1812 р. У перших числах травня інженер генерал-майор І. Глухов доповідав генералові від інфантерії київському військовому губернаторові М. Милорадовичу про те, що нарешті після торгів і переторгу купці Абрам Мец, Бушеви 1-й і 2-й, Рябчиков, Губарев, Попов і міщанин Арон Розенталь погодились постачати дошки на будівництво нових приміщень у шпиталі. 29 квітня з ними підписано контракти, згідно з якими вони зобов'язувались привезти матеріали потрібного розміру, скласти їх у зазначеному місці й завершити цю роботу наприкінці жовтня 1812 р.⁵ Оскільки будівництво взимку зазвичай не провадили, можна припустити, що нові корпуси збудовано лише в 1813 р.

Через 15 років чиновник 4-го класу П. Семенюта з Комісаріатського департаменту на прохання військового міністра графа Татищева оцінив стан корпусів Київського військового шпиталю. У рапорті від 2 липня 1827 р. він доповів, що там

можна розмістити лише 770 осіб. Додатково шпиталь може прийняти ще 200 осіб у три старі палати, де взимку не зовсім вигідні умови. Він висловився за збудування ще одного дерев'яного корпусу на 150 осіб⁶. На пропозицію київського військового губернатора генерал-лейтенанта П. Желтухіна військове відомство вирішило спорудити в Києві великий шпиталь на 1200 осіб, по черзі вводячи в експлуатацію його двоповерхові муровані корпуси.

Проте минуло ще 10 років, перш ніж узялися за здійснення цього плану. А тим часом шпиталь раз у раз мусив лагодити свої старі будівлі. Зберігся рапорт шпитальної контори до військового губернатора П. Желтухіна від 12 липня 1827 р. про чергові ремонтні роботи⁷. Зокрема повідомлялося, що за розпорядженням Комісаріатського департаменту дах на чотирьох головних корпусах і на п'яти інших будівлях уже перекрито гонтом під залізні цвяхи й пофарбовано, а підрядник Модель одержав обіцяні йому за контрактом 23 тис. крб. асигнаціями. Доповідалося також, що підлогу відремонтували за кошторисом інженер-капітана Богданова, затвердженим у 1823 р. колишнім корпусним командиром генералом від кавалерії М. Раєвським. За цю роботу сплатили підрядникові 11 тис. 560 крб.

У 1818 – 1827 рр. на ремонт дерев'яних будівель шпиталю витрачено 150 тис. крб. На думку київського військового губернатора, доцільно було підтримувати належний стан лише збудованих останніми, у 1812 – 1813 рр., чотирьох корпусів – їх надалі можна було б використовувати під літні приміщення.

Фрагмент копії плану, зробленого за вказівкою генерала М. Раєвського із зазначенням шпиталю на Печерську. 1816 р.

У 1826 р. влаштовано два басейни для водозбору, а наступного продовжено ремонт підлоги. Того ж, 1827 року київський купець 2-ї гільдії Сергій Терехов вирішив допомогти військовому відомству, зголосившись збудувати лазню й колодязь для військових кантоністів, що мешкали в одному з флігелів фельдмаршала О. Прозоровського. План і кошторис було доручено скласти міському архітекторові Андрієві Меленському⁸. Восени роботи завершилися. Будівництво коштувало купцеві 5 тис. крб. За цей шляхетний учинок Сергій Терехов одержав „монарше благовоління” від Миколи I⁹.

Російсько-турецька війна, що почалася 1828 р., знову ускладнила становище з розміщенням поранених. 2 квітня головний доктор шпиталю колезький радник Матвій Вел-

ланський разом з головним лікарем статським радником Стефаном Барановичем і доглядачем підполковником П. Арнольдї доповідали військовому губернаторові П. Желтухїну про те, що майже всі місця в палатах уже зайняті, залишилось тільки 25 вільних ліжок. І хоч терміново готували приміщення колишнього сиротинця, де передбачалося розмістити 90 осіб, там не було вентиляції й освітлення¹⁰.

У зв'язку з цим донесенням П. Желтухїн вирішив негайно збудувати на території шпиталю два літні балагани на 300 осіб. А. Меленський дістав завдання скласти докладний опис таких будівель із зазначенням місця їхнього розміщення й потрібних для будівництва матеріалів¹¹.

Архітектор виконав доручення. Кожне таке приміщення для пора-

План Печерська. 1838 р.

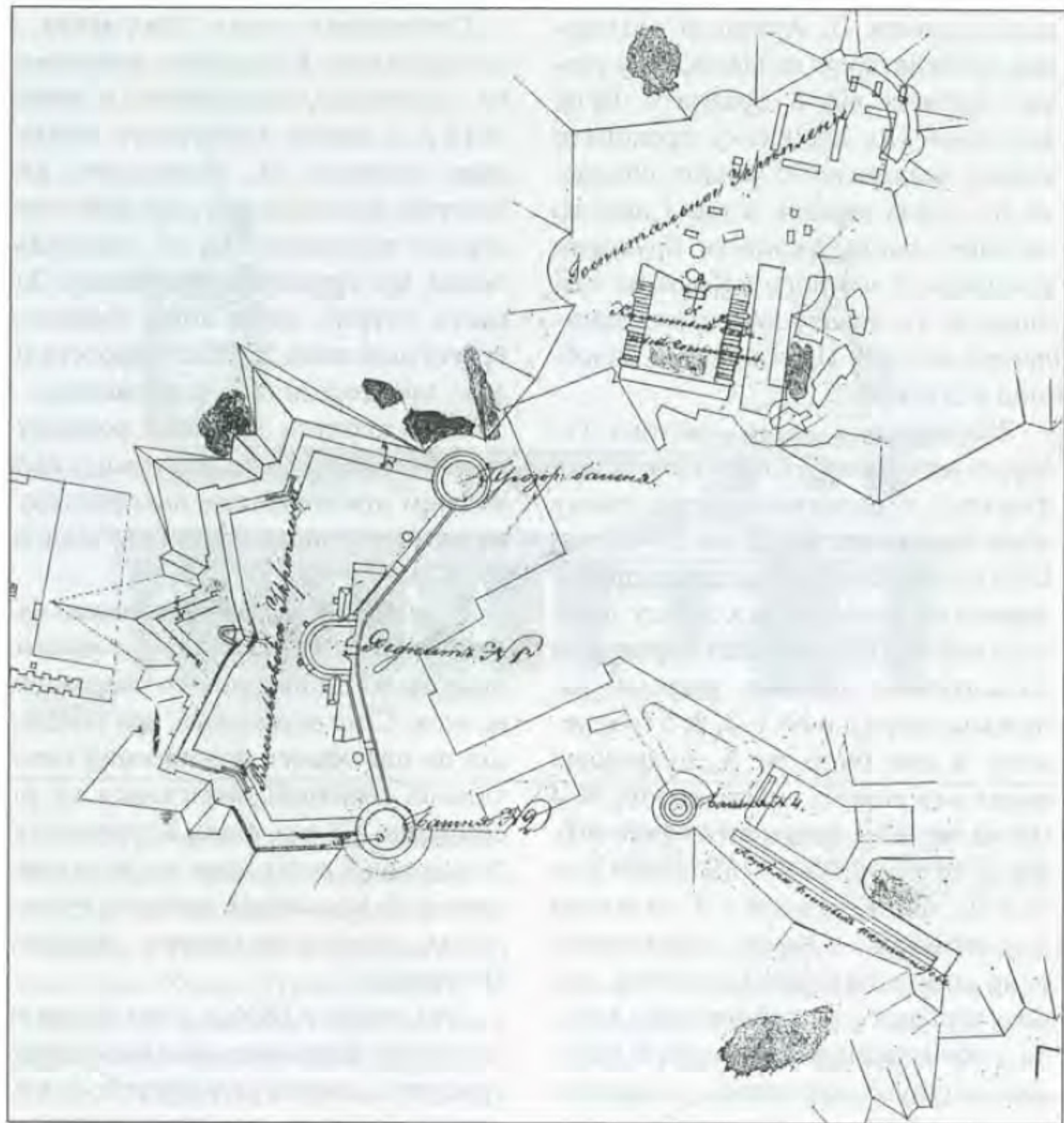
нених мало бути завдовжки 40 і за-
вирши 30 сажнів. Кріпилася будів-
ля на соснових стовпах, стіни сплі-
тали з лози на дубових кілках і обма-
зували глиною всередині й знадвору.
Долівка була глиняна і гарно висуше-
на. Приміщення планували на 3 від-
діли, в кожному з яких мали постави-
ти 30 ліжок¹².

Узгодження планів будівництва й
заготівля матеріалів затяглися, ми-
нуло літо, настали холоди. Через це
початок робіт перенесли на весну
1829 р. Надійшло розпорядження на-
стеляти в балаганах дерев'яну підло-
гу й ставити груби¹³.

Будівництво літніх балаганів три-
вало і в 1836 р. 22 січня того року
київський військовий губернатор ге-
нерал-лейтенант А. Гур'єв одержав з
Варшави від головнокомандувача
І. Паскевича вказівку збудувати на
території шпиталю літні бараки на
1000 ліжок поблизу того місця, де
планувалося звести нову муровану
будівлю¹⁴.

Принагідно зазначимо, що досвід
будівництва тимчасових бараків-ма-
занок пізніше схвалив і відомий хі-
рург М. Пирогов. Він підкреслював
доцільність їх, особливо в південних
районах, до того ж і скарбниці вони
обходилися дешево – менш ніж
100 крб. на ліжко¹⁵.

У серпні 1828 р. військовий губер-
натор П. Желтухін відвідав шпиталь
і зробив висновок про потребу негай-
ного ремонту багатьох будівель на
його території, бо вони такі старі, що
можуть завалитися, це саме стосува-
лося старих пошкоджених парканів,
воріт і хвірток. 20 серпня доглядач
шпиталю од військового відомства
підполковник П. Арнольдї у своєму
рапортї повідомив губернатора, що
комісія вже оглянула всі споруди й
визначила перелік ремонтних робіт.
Серед іншого мали бути відремонто-
вані флігелі, де жили зі своїми
сім'ями головний доктор М. Веллан-
ський і штаб-лікар статський радник
С. Берлинський. Упорядкування їх-
ніх мешкань, челядєнь, кухонь і са-
раїв для екіпажів коштувало дер-

жавній скарбниці 5 тис. 550 крб. і 40,5 коп.¹⁶ Наступна комісія в складі командувача 21-го егерського полку підполковника Бойка, чиновника 8-го класу Анциферова й конторських службовців КВШ 7 листопада того ж року оглядала старі дерев'яні будівлі, передані у відання шпиталю цивільним відомством. Це були палати № 4 і 5, флігель № 1, де містився анатомічний покій (трупарня), а також майстерні. Комісія дійшла висновку, що всі ці приміщення треба розібрати на дрова¹⁷.

Шпитальне укріплення на плані нової печерської фортеці. 1839 р.

3 травня 1831 р. новий київський військовий губернатор генерал-лейтенант Б. Княжнин одержав рапорт від штабс-капітана інженера Власова з повідомленням про те, що під шпитальний корпус № 3 від решти будівель, розміщених на місцевості вище від нього, стікає дощова й снігова вода. Через це в приміщенні вогко й задушливо, що відбивається на здоров'ї хворих. Доглядач шпиталю

підполковник П. Арнольд підтвердив губернаторові ці відомості у своєму рапорті від 8 травня¹⁸. Було вирішено для водостоку прокопати каналу завдовжки 35 сажнів, обкласати її з боків дерном, а дно і нижню частину схилів укріпити бруковим камінням. А що його в Києві не знайшлося, то каналу вимостили випаленою цеглою. Це обійшлося скарбниці в 200 крб.¹⁹

Збережена в архіві частина Генерального плану Києво-Печерської фортеці з позначеними на ньому всіма будівлями КВШ на 27 червня 1836 р. засвідчує, що напередодні будівництва мурованого корпусу шпиталь мав 44 приміщення (не рахуючи 10 відхідків). До них, зокрема, належали: корпуси № 1, 2, 3, 5 (у кожному з них було по 8 лікарняних палат для нижніх чинів); корпус № 4 (16 палат для арештантів фортеці); два флігелі (один з 4 палатами для нижніх чинів, другий з 8 палатами для офіцерів). Окреме приміщення було для шпитальної контори, покою чергового та лабораторії. Аптека з помешканням аптекаря й складом амуніції містилася в іншому будинку. Так само окремо була розташована кухня, квасова й приймальний pokій. На той час шпиталь мав свою пекарню. На території його були також фельдшерська школа, помешкання головного лікаря, старшого лікаря й доглядача. Вісім приміщень займали різні служби, майстерні, швальня. Крім того, були харчовий склад, льодовня, три цейхгаузи, лазня, два балагани, сараї, возівня. Одинадцять старих будівель мали зносити (майстерні, швальню, лазню, льодовню, харчовий склад, трупарню)²⁰.

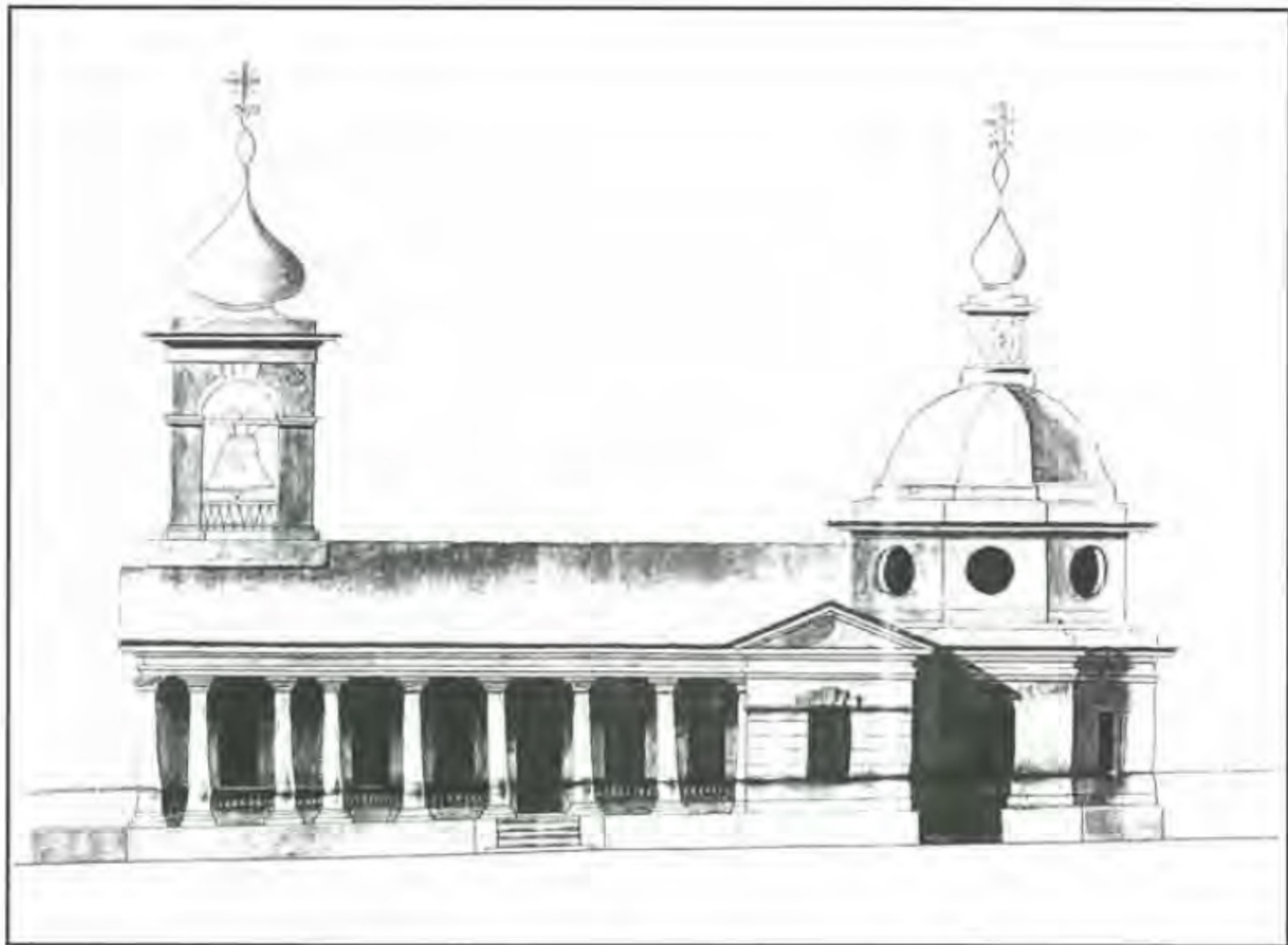
Порівняння цього документа з копією плану Київського військового шпиталю, складеного в липні 1816 р. з наказу корпусного командира генерала М. Раєвського, дає підстави для висновку, що протягом першої половини XIX ст. шпиталь, попри всі труднощі, будувався. Замість старих дерев'яних будівель другої половини XVIII ст. виростили нові, просторіші й облаштованіші.

Нові корпуси зазвичай розміщували на новому місці, при цьому далі за їхнім призначенням використовувалися ще придатні давніше зведені будівлі.

У зв'язку з такою практикою будівництва й використання приміщень межі шпиталю весь час змінювалися. Слід зауважити, що тенденція до постійного розширення шпитальної території зберігалася аж до середини XX ст., коли в результаті будівельних робіт вона досягла максимальних можливих розмірів, зумовлених адміністративним поділом Печерська.

Тим часом у 1836 р. стан будівель шпиталю переконав військове міністерство в доконечній потребі будівництва великого кам'яного корпусу, на це було перераховано 400 тис. крб.²¹ Але Інженерний департамент повідомив, що вже є урядове рішення будувати на Печерську нові оборонні споруди, шпиталь буде перенесено на нове місце, тому, щоб уникнути зайвих витрат, запропонував знову обмежитися ремонтними роботами²².

Контракти на ці роботи підписано 21 серпня 1830 р. з селянином Василем Шоковим і прикажчиком калузького купця Єлисеєва – Дружиніним²³. Поки підрядники лаго-

*Кресленик церкви Покрови Божої
Матері при Київському військовому
шпиталі. 1814 р.*

дили старі шпитальні приміщення, збільшився наплив поранених з Польщі, де війська генерал-фельдмаршала І. Паскевича придушували повстання. У цій ситуації військовий губернатор дозволив пристосувати під шпиталь приміщення царського палацу. У кімнатах лівого флігеля можна було розмістити 75 осіб, а в разі потреби зайняти приміщення, суміжні з кухнею. У великій залі правого крила можна було поставити 30 ліжок і по стільки ж у кожній великій кімнаті. Однак через те, що флігелі займав резервний батальйон 27-го егерського полку, військовиків довелося розміщувати по міських квартирах і після їхнього відходу негайно організовувати ремонт зламаних замків, розбитих віконних рам і шибок²⁴. У міжчасі новоприбулих поранених і хворих розміщували в домі князя Прозоровського²⁵.

У 1830 – 1831 рр. з наказу військового командування персоналові шпиталю доводилося лікувати не тільки солдатів і офіцерів російської армії, а й полонених повстанців-поляків. Їм надали приміщення в Печерській лаврі та на Подолі, виділили бричку, якою возили на лікування. Взимку, на час таких поїздок, зичливо настроєні до полонених кияни забезпечили їх теплим одягом²⁶.

Декого з нижчих чинів, що вже одужали, але через каліцтво не могли далі відбувати стройову службу, залишали при шпиталі. Чимало між ними було майстрових людей, здатних виконувати ремонтні роботи. На пропозицію головного медика дієвої армії надвірного радника Р. Че-

тиркіна з 1838 р. їх почали організувати в так звані слабосилі команди, кожну з яких очолював один з лікарів шпиталю²⁷.

Серед значних будівель, зведених для потреб Київського військового шпиталю задовго до початку будівництва кам'яного корпусу, була церква Покрови Божої Матері – заступниці воїнів. До того часу службу правили в пристосованих приміщеннях священники з інших церков Печерська.

Будівництвом храму було вирішено відзначити переможне закінчення війни 1812 р. з наполеонівською Францією. 24 березня 1814 р. Комісаріатський департамент своїм рішенням № 509 висунув пропозицію збудувати на вільному місці в шпиталі Покровську церкву²⁸. 22 вересня того ж року комендант Київської фортеці генерал-майор О. Массе й генерал-майор С. Полинев, що керував комісією Комісаріатського департаменту, звернулись до митрополита Серапіона з проханням благословити це будівництво, тим більше, що план і кресленик фасаду вже були готові²⁹.

Однобанну дерев'яну церкву на підмурку заклали „при річці Либеді”, у басейні якої був Печерський ставок (на тому місці тепер Палац спорту). Будівля мала довжину 13 сажнів, ширину – 7,5, висоту (до даху) – 2 сажні й 2 аршини. У 1820 р. будівництво завершено. 8 жовтня ключник Києво-Софійського катедрального собору Стефан Сем'яновський і дякон Петро Тихий, оглянувши будівлю перед освяченням, доповіли генералові М. Раєвському, що вона цілком готова. 10 жовтня шпитальну церкву Покрови Божої Матері освятив митрополит Серапіон, і в ній

почав правити священник Корнилій Куксевич, який перебував при шпиталі вже з 9 жовтня 1817 р. після свого звільнення з армійських полків, де він служив під час війни 1812 р.³⁰

Будівництво нових оборонних споруд на території Печерської фортеці, а разом з ними й великого корпусу військового шпиталю розпочалося з 30-х рр. ХІХ ст. Згідно з проектом, шпитальні будівлі закладали на новому місці, однак поблизу старої території. Для нагляду за ходом будівельних робіт на Печерську імператорським указом у лютому 1836 р. до Києва відрядили генерал-майора з почту Миколи І Фельдмана³¹. В архіві збереглося кілька креслеників, з них видно, в якому порядку зносили давні шпитальні будівлі й зводили нові³². На одному з них представлено план і профіль фасаду нового мурованого П-подібного корпусу й зазначено виконані на 17 серпня 1836 р. роботи³³. Інший кресленик, датований 1 серпня 1839 р., відбиває поступ у будівництві всіх трьох фасадів³⁴. Там зафіксовано, що на той час у середній частині будівлі вже тинькували склепіння, клали груби, вставляли віконні рами, робили двері; у лівому крилі ще тривали будівельні роботи на горішньому поверсі, мурували склепіння; у правому крилі теж зводили стіни горішнього поверху й встановлювали гранітний цоколь. Одночасно з цими роботами перенесли два колишні дерев'яні корпуси шпиталю на територію садиби фельдмаршала О. Прозоровського. Вони мали по вісім лікарняних палат і разом з двома літніми бараками, встановленими там-таки, обслуговували хворих, поки будувався головний корпус шпиталю³⁵.

Пізніше туди ж збиралися перенести й дерев'яний корпус № 1, у якому мали навчатися й мешкати фельдшерські учні³⁶. Для щоденних потреб шпиталю в 1838 р. збудували тимчасову броварню, а поряд льодовню й льох³⁷. Білизну прали на березі річки, де стояв поміст із закритим приміщенням і жолобом, яким подавали воду з прибережного водозабірника³⁸. Згодом льодовню, квасову, комори, пральню з багатьма приміщеннями побудували наново³⁹.

Великий мурований корпус Київського військового шпиталю був зведений у стилі пізнього ампіру, якого тримався у своїй творчості військовий інженер, генерал-майор Отто Фрейман – один з будівничих нових оборонних споруд Печерської фортеці, зокрема й шпитального укріплення. Будівельні роботи закінчилися в 1867 р. На долішньому поверсі правого крила нового приміщення розташувалися аптека, рецептурна, лабораторія, матеріальна й аптечна кухня. У тому ж крилі була шпитальна кухня з шістьма казанами місткістю від 15 до 50 літрів кожен⁴⁰. Палати для офіцерів містилися на долішньому поверсі лівого крила. У 1847 р. капоніри другого й третього полігонів шпитальних укріплень пристосували для дезінфекції й провітрювання одягу хворих⁴¹. 30 липня 1847 р. майстер Левусов запропонував шпиталю свій варіант водогону з ручним толоковим пристроєм – коромислом для напompовування води з глибини⁴². Але й через 20 років води в шпиталі бракувало. У 1865 р. головний лікар К. Соколов нарікав на засіданні товариства київських лікарів, що внаслідок нестачі води немає ванних

кімнат, а це позначається на лікуванні хворих, надто тих, які потерпають від корости⁴³.

Журнал „Современная медицина” в 1871 р., характеризує Київський військовий шпиталь, стверджував, що монументальнішої будівлі немає в усій країні. Вона є частиною фортеці, і її стіни такі товсті, що можуть вистояти під артилерійським вогнем і захистити хворих від бомб, гранат і ядер. Проте ця перевага будівлі водночас зумовила і її ваду – через вікна в палати надходило мало повітря і світла⁴⁴. Згодом у шпитальному приміщенні перероблять вікна, поліпшать вентиляцію, і ймовірність поширення інфекцій значно зменшиться. Цікаві відомості про шпиталь подав у 1896 р. його головний лікар Б. Шенфельд на сторінках „Справочной книги” для членів VI з'їзду товариства російських лікарів⁴⁵. Виявляється, перших хворих новий шпиталь прийняв ще в 1842 р. У разі потреби в ньому можна було розмістити 1200 осіб. Площа землі, яку займав увесь медичний заклад, становила 74 050 кв. сажнів. Будівля зимового шпиталю займала 2 390 кв. сажнів. Опалювали її грубами, а освітлювали – гасовими лампами.

Архівні документи свідчать, що в будівництві Нової Печерської фортеці й шпиталю брали участь кілька полків. Їх розмістили в Куренівських казармах, зробивши і в них перед цим великий ремонт: полагодили дах, наслали підлогу, прорубали додаткові вікна для провітрювання, зробили нари, обмазали й побілили внутрішні стіни. Там відкрили й додаткові лазарети, в яких служили лікарі зі шпиталю⁴⁶. У них лікували солдатів з легкими захворюваннями,

*Частина правого П-подібного
шпитального корпусу.
Сучасна світлина*

*Анфілада приміщень у П-подібному
корпусі*

а важкохворих направляли в шпиталь на Печерську. Такою була вказівка головного медика дієвої армії надвірного радника Р. Четиркіна, який відвідав шпиталь у 1836 р. До думки цього чільного військово-медичного адміністратора, голови військово-медичного комітету прислухалися не тільки головні лікарі шпиталів, а й головнокомандувач дієвої армії генерал-фельдмаршал І. Паскевич⁴⁷. Допомогала військовому відомству в розміщенні недужих будівельників міська влада, запропонувавши в разі потреби використовувати три великі будинки на Подолі – титулярного радника Сухоти, Киселівського й Чарковського⁴⁸.

Під час розпланування території навколо центральної будівлі шпиталю велику увагу було приділено озелененню. На подвір'ї, призначеному для прогулянок і відпочинку хворих, у 1845 р. висаджено перші саджанці дерев і кущів, зокрема жовтої акації, яка згодом утворила жи-

вопліт. Потім посадили тополі та явори. Завдяки піклуванню кількох поколінь військових медиків дотепер тут збереглися вікові дерева. Вчені-ботаніки вважають, що вік деяких тополь – 150 років. Для Києва з його несприятливим міським середовищем це рідкість. Захищені П-подібною будівлею, вони сягають до 37 м у висоту, а окіл стовбура в них дорівнює 356 – 560 см. Зважаючи на наукову й історичну цінність цих дерев Київський еколого-культурний центр у 1998 р. включив їх до реєстру пам'яток природи місцевого значення.

ПРИМІТКИ

- 1 Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 1142. – Арк. 2.
- 2 Там само. – Арк. 3 – 3 зв.
- 3 Там само. – Арк. 6 – 7.
- 4 Там само. – Арк. 10 зв.
- 5 Там само. – Спр. 1532. – Арк. 1– 19.
- 6 Там само. – Оп. 5. – Спр. 5. – Арк. 19 – 20.
- 7 Там само. – Арк. 22, 26 зв.
- 8 Там само. – Спр. 138.
- 9 Там само. – Спр. 139.
- 10 Там само. – Спр. 199. – Арк. 1 – 3.
- 11 Там само. – Арк. 53.
- 12 Там само. – Арк. 62.
- 13 Там само. – Арк. 82, 86.
- 14 Там само. – Ф. 422. – Оп. 68. – Спр. 370. – Арк. 1 – 4.
- 15 Современная медицина. – 1871. – № 31. – С. 596.
- 16 ЦДІАУК. – Ф. 533. – Оп. 5. – Спр. 217. – Арк. 1 – 3, 6, 14.
- 17 Там само. – Арк. 18.
- 18 Там само. – Спр. 770. – Арк. 1, 3.
- 19 Там само. – Арк. 6 – 7.
- 20 Там само. – Ф. 1434. – Оп. 1. – Спр. 69. – План № 10.
- 21 Там само. – Ф. 533. – Оп. 5. – Спр. 494. – Арк. 2.

- 22 Там само. – Арк. 11– 12, 44.
- 23 Там само. – Арк. 23 – 24.
- 24 Там само. – Ф. 533. – Оп. 5. – Спр. 845. – Арк. 6.
- 25 Там само. – Арк. 2.
- 26 Там само. – Ф. 533. – Оп. 5. – Спр. 957; Лякина Р. Военнопленные поляки на Подоле в 1830 году // Поділ і ми. – 2000. – № 7 – 8. – С. 10.
- 27 Маслинковский Т. Энциклопедический словарь военной медицины. – Москва, 1948. – Т. 5. – С. 999.
- 28 ЦДІАУК. – Ф. 127. – Оп. 208. – Спр. 98. – Арк. 1.
- 29 Там само. – Арк. 2, 3 зв.
- 30 Там само. – Ф. 127. – Оп. 201. – Спр. 2. – Арк. 35.
- 31 Там само. – Ф. 422. – Оп. 68. – Спр. 370. – Арк. 24 зв.
- 32 Там само. – Ф. 1434. – Оп. 1. – Спр. 69, 70.
- 33 Там само. – Спр. 69. – Кресленик № 7.
- 34 Там само. – Кресленик № 22.
- 35 Там само. – Кресленик № 23.
- 36 Там само. – Кресленик № 24.
- 37 Там само. – Кресленики № 1, 29.
- 38 Там само. – Спр. 70. – Кресленик № 5.
- 39 Там само. – Спр. 69. – Кресленик № 6.
- 40 Там само. – Спр. 70. – Кресленик № 2.
- 41 Там само. – Кресленики № 16, 17.
- 42 Там само. – Кресленик № 19.
- 43 Протоколы заседаний Общества киевских врачей. – К., 1865. – С. 27.
- 44 Современная медицина. – 1871. – № 38. – С. 596.
- 45 Шенфельд Б. Военный госпиталь // Врачебно-санитарные учреждения г. Киева: Справочная книжка для членов VI съезда Общества русских врачей. – К., 1896. – С. 129.
- 46 ЦДІАУК. – Ф. 422. – Оп. 68. – Спр. 370. – Арк. 1, 4, 8, 9, 13, 17.
- 47 Маслинковский Т. Знач. праця. – С. 999.
- 48 ЦДІАУК. – Ф. 422. – Оп. 68. – Спр. 370. – Арк. 20.